

Po
a f
vo
lir
a
sp
pl
v
S
P
bi

n
l
b
a
z
p
j
s
u

v
k
z
l
I
s
t

l

CO JSOU ČEŠI?

Malý přehled fakt a pokus o vysvětlení*

Z německého originálu přeložil Vladimír Jochmann,
překlad přepracoval Jan Sokol.

* Srv. *Rozvrh pojednání Co jsou Češi*, zde str. 412 n. (Pozn. vyd.)

I. Úvod

Češi jsou malý středoevropský národ, obývající uzavřenou, kdysi velmi těžko přístupnou zemi (Čechy) a s ní sousedící otevřenou a průchozí Moravu. V některých dobách o nich ostatní Evropa ví jen málo anebo vůbec nic, kdežto v jiných se stanou tématem hovorů, kdy kolem nich vznikají dramatická napětí, jež se však vzápětí zase uklidní a zavládne opět ticho, většinou s jistým pocitem zahanbení. Zhruba desetimilionový národ mluví těžko naučitelnou západoslovanskou řečí a od ostatní Evropy sice duchovně velice mnoho přijímá, ale už z těchto jazykových důvodů dává jen velmi málo zpět. Je tu několik známých jmen Čechů z oblasti politiky, hudby, sportu, několik lidí s epizodickou popularitou a říše literární fantazie zná jen jedno české jméno, jméno dobrého vojáka Švejka. Jinak se o tomto národě, který se po první válce objevil jako jistý faktor i mezi malými evropskými státy, neví nic, protože je triviální a nezajímavý – anebo tak přinejmenším vypadá.

Je to typický *malý* národ. Velikost ani malost, použity o národě, nejsou původně kvantitativní určení; národ nemusí čítat desítky milionů duší, jeho území může být nepatrné nebo dokonce žádné, a přece může mít svoji velikost. Tak se člověk zdráhá označit za malý národ Holanďany, a zejména pak Židy. Velikost národa sice často souvisí s územím, ne však docela bezprostředně, nýbrž zprostředkována nějakou úlohou, k níž se tedy atribut velikosti váže bezprostředněji. Američané získali kvantitativní velikost naplněním úkolu, který si vytkli, totiž dobytí kontinent; základem k tomu se stalo v jejich náboženském ohledu svobodomyšlné chápání světa i sebe samých, s nímž je tedy tento atri-

but ještě hlouběji spjat. Rusové jsou velcí, protože z Byzance zděděnou ideu imperia dovedli konkretizovat skokem až k Tichému oceánu a čínské hranici. Němci získali velikost – a mnoho z ní dodnes ještě zbývá – proto, že byli hlavními nositeli západní evropské říše a protože universalitu středověkého křesťanství nejlépe ztělesnili tím, že jiné národnostní prvky zahrnuli do rámce území rozšiřovaného k východu – přes všechny hrůzy, jež s tím souvisely; národ kolonizátorů, hledících nejen na vlastní prospěch. A Francouzi byli kdysi *la grande nation*, protože vzali vážně úkol zastupovat, ovládat a zaštiťovat Západní Evropu, jak ho po svém pádu zanechala Římská říše.

Kantovo rozlišení matematicky a dynamicky vzešeného náleží sice do oblasti smyslově estetické, nicméně dalo by se obdobně mluvit o kvantitativní a dynamické velikosti národů, v tomto případě odhadované pojmy; kvantitativní velikost by ovšem bylo třeba vidět jako postavenou na dynamickém základu. Starý Ratzel jistě byl opačného mínění, že totiž velikost prostoru vytváří velikost duchovní,²⁸⁶ to se nám však zdá platit teprve druhotně. Společnost, jež se stala velikou v prostoru, lze potom často udržet při velkých úlohách, původ její velikosti ovšem sotva leží v prostoru. Důležitá je však jiná Ratzelova teze, že totiž prostor, od něhož kvantitativní velikost odvisí, není prostor přírodní, nýbrž dějinný, závislý na stupni a stavu zpřístupněnosti země pro dějinně relevantní a aktivní lidstvo. Když bylo dějinným prostorem Středomoří, byla Římská říše říší universální (nejen v metafoře), nehledě na říši Parthů, Indii či Východní Asii; to všechno totiž bylo jen magma polousedlého lidstva a ostatní bylo nedostupné.

Je důležité, že v závislosti na tom se v dějinách mění i měřítko kvantitativní velikosti. Když se v podmínkách středověkého feudálního roztržitého moci, obtížných dopravních poměrů i malé sociální mobility podařilo prvně zpřístupnit severní a střední Evropu, byla jednotná, zprvu despoticky ovládaná a později jako jádro státu fungující země, jakou byly Čechy od desátého do sedmáctého století, velkým územím, jež se ovšem od počátku nových objevů vlivem dějinných okolností neustále scvrkávalo.

Že se i počet obyvatel, jímž se velikost národa vyjadřuje, musí brát v poměru k dějinným faktorům, že se tu čísla nedají klást abstraktně vedle sebe, nýbrž musí se zvažovat v poměru k sousedním zemím a čet-

²⁸⁶ Srv. F. Ratzel, *Politische Geographie*, München 1897. (Pozn. vyd.)

ným sociologickým faktorům, je zřejmé. Obyvatelstvo středověkých Čech je od kolonizační vlny ve větší míře než v sousedství obyvatelstvo městské, a od husitských válek mluví toto městské obyvatelstvo domácí slovanskou řečí. Ještě v patnáctém století byla země zjevně s to stavět v té době na vlastním území dostatečně silné kontingenty pro vedení války; tak národ dokazoval svou převahu, a tedy „velikost“.

Byly tedy středověké Čechy, jak se ještě dále pokusíme ukázat, polem pro nikterak malé dějinné úlohy, a rozhodující strany tuto příležitost také viděly a uchopily. Země ležící na hlavní cestě západoevropské expanze, a přitom dostatečně brzy politicky organizovaná, aby se ve východním tažení západní Evropy prostě nerozplynula, země ještě dlouho do 12. století z více než 60 procent pokrytá pralesem, a tedy ideální pro dobývání a osidlování, se nutně musela stát jednou ze zemí budoucnosti v Evropě; zbývala jen otázka, kdo se tu stane realizátorem. Že se jím stal domácí, slovansky mluvící element, přispělo k jeho velikosti. Jazyk jistě netvořil jediné, a patrně ani ne hlavní definiens společnosti, jež tu vznikala, patřil však k jejím charakteristickým znakům v době její velikosti.

Velikost ta pramení ze stejných zdrojů jako velikost celé západní Evropy, neboť problémy tehdejších Čech jsou z velké části totožné s problémy Evropy; a protože západní Evropa je tehdejší dějinný svět, řeší se v Čechách aspoň zčásti problémy světové. Ctižádost se zde kryje s životní nezbytností: už poslední přemyslovští králové vědí, že se buď musí stát císaři, anebo zahynout – a velkolepě hynou. Rozhodně se však země a její dynastie stávají na půl druhého století hlavní základnou organizování střední a východní Evropy v západním smyslu. O něco později tu dozrává velký problém doby, přetvoření západního křesťanství ve smyslu křesťanství laického. Čechy zde tvoří jakýsi předvoj, který vydrží až do doby všeobecného reformního hnutí a teprve ve velkých zápasech 17. století zaniká.

Nebyl to zánik českého státu, nýbrž oddělení Čech od světových úloh, provincializace a konec velikosti. Jelikož však s těmito úlohami souvisela sama existence společnosti, následuje nyní jedna krize za druhou. Začínají provinční dějiny, malé dějiny Čech. Jedna z lokálních záležitostí, jazyk, se stává hlavním problémem nachylujícího se osvícenství. V tomto problému se soustředí rozpor osvícenského absolutismu. Zdá se, že jednotný habsburský stát upírá domácímu jazyku jakoukoli perspektivu vzestupu, a tedy i budoucnosti. Jeho program

emancipace selského stavu musí však emancipaci přiznat právě těm vrstvám, které tento jazyk uchovávají. Jazykový nacionalismus po vzoru Herderově, později i Arndtově a Jahnově, udělá zbytek. Společnost v Čechách se štěpí podle jazykového kritéria. Moderní češství je společnost vzešlá z tohoto dělení, v zásadě vybudovaná „zdola“, protože vyšší vrstvy se jazyka většinou nedržely.

„Malé“ české dějiny jsou dějinami zápasu této „zdola“ vybudované společnosti o vzestup a rovnoprávnost. V houževnaté práci a zápolení o jednotlivé požadavky, kulturního a pak stále víc i politického obsahu, naplňuje dobu až do První světové války. Bez hospodářské i politické moci a bez velkých duchovních opor se jí přesto daří postupovat vpřed.

Tento děj probíhá za zdánlivě velmi nepříznivých okolností. Proti vyvíjející se společnosti stojí politická moc, dynastie i státní zájem monarchie. Dokonce i v zemi samé je většina průmyslu a kapitálu v rukou německy mluvících obyvatel. Ti se mohou i duchovně opřít o mohutné německé kulturní výkony, a mají tak značný náskok. V době, kdy se Německá říše stává hlavní kontinentální mocností a Rakousku-Uhersku téměř vnutí jakési poručnictví, tu nejsou téměř žádné zahraničně politické vyhlídky. Obecná tendence doby, vzestup nižších vrstev k rovnoprávnosti, je však českou společností plně využita, stejně jako lokální početní převaha a kolísavý postoj odpovědných politických kruhů monarchie. Vybojováním samostatných českých vysokých škol v osmdesátých letech je zmařen starý plán omezit české hnutí na úroveň folkloru. Perspektiva vzestupu je zde a politická přání i požadavky začínají být konkrétnější.

Z těchto okolností lze pak také pochopit, že celý duchovní život této společnosti je určován tímto bojem zblízka. Literatura musela být lidovým čtením, protože vyšší vrstvy vlastně chyběly a musely se teprve tvořit, přičemž cílem nemohla být strmá společenská diferenciacie, nýbrž těsný dotyk mezi všemi složkami společnosti. Věda, pokud byla původní, se týkala domácího jazyka, kultury a zejména dějin. Pěstování umění, nejvýznamnější zřejmě v hudbě, si stále stavělo národní, to jest neumělecké úlohy. Osobnosti, jimž tento rámeček nestačil, se musely aspoň zčásti vyžívat v cizím jazyce a v mezinárodních kruzích. Tím sice vznikala na každého jedince významný tlak ve směru silného národního konsensu, nebyla to však vůbec příznivá půda pro diferencované duchovní výkony, ani – což bylo zejména později velmi citelné – pro výchovu rozhodných politických osobností s evropským rozhledem.

Takováto společenská jednotka, jejímž vlastním jádrem je venkovské obyvatelstvo a drobné měšťanstvo, není vhodnou půdou pro výchovu vůdčích mužů, kteří rozhodují, berou na sebe rizika a bojují, zvláště když přitom mohou počítat nanejvýš s morálním úspěchem. Nepřítomnost vyšší vrstvy, kterou si všichni naši sousedé přes všechny proměny měšťanského období uchovali, je právě zde nebezpečně patrná. Němci, Rakušané, Poláci, Maďaři měli v 19. století své politické specialisty z vyšší vrstvy, právě k těmto úkolům uvolněné. V počínající epoše mas a obecné nivelizace to ovšem mohlo mít své nevýhody, jednání těchto mužů činu bylo často osudné, přece však dokázali jednat a nebyli to ani učenci, ani tajemníci. Přes nesmírné sociální otřesy všichni naši sousedé zůstali až do Druhé světové války „panskými“ národy, v nichž si všechny vrstvy přebírají své hodnoty shora. Naše sociální dějiny způsobily, že jsme se od nich hluboce lišili, jinak cítili a mysleli – dokonce i tam, kde jsme si myšlenky a jiné duchovní obsahy od nich vypůjčovali. Masarykův případ přesto dokazuje, že i na takovém podloží může výjimečně vyrůst muž činu, který pak ovšem zůstane izolován a bez následovníků.

Souhrnem tedy můžeme říci, že příběh Českých zemí v českém jazykovém rouše měl svou velikost, pokud si našel příležitost dát svou partikularitu do služeb úloh světových, což se v pozdním středověku, kdy se západní Evropa drala na východ, skutečně stalo; mohli bychom také říci: pokud jeho češství zůstalo netematické. Naproti tomu moderní programové češství z výše uvedených důvodů propadlo malosti. Je to jedna z těch zvláštností, jež tu po rozpadu universální myšlenky a universálních institucí někdejší Evropy zbyly.

Lze pochopit, že uvedený rozdíl mezi velkými a malými českými dějinami byl modernímu češství ostnem v těle a že se všichni pokusili přesvědčit sami sebe, že propast není tak velká. Tato tendence může být k něčemu dobrá, vede-li k nahlédnutí, že úlohu, pro niž se máme nasadit a vydat, musíme hledat; může však vést také k nabubřelým iluzím. Cítit se legitimním a pouze legitimním dědicem někdejší velikosti totiž nestačí, tu je třeba důkazů, a těmi mohou být pouze činy. Musíme se naučit vidět, že nárok být pravými dědici není samozřejmý a že jazyková kontinuita nestačí, aby ho založila. Když před více než stopadesáti lety Bernard Bolzano mínil, že sebevědomí česky mluvícího kmene v Čechách je třeba pozvednout poukazem na to, že jeho moderní vzestup má svůj původ právě v pozdně středověkých Čechách, měl

tím na myslí kladení vyššího cíle. Když potom významný historik František Palacký tuto myšlenku uplatnil na husitství, jež v jeho očích představovalo jednak otevření směrem k modernímu světu emancipovaného lidství a zároveň návrat do hloubky národní duše s jejím bytostným a elementárním demokratickým, nebylo to docela totéž. Svým pojetím totiž stanovil, čím jsme, a provedl zásadní ztotožnění. Palackého filosofii dějin dal později Masaryk ještě náročnější výraz: německá klasika s ideou humanity, v jejímž jménu nakonec „obrození českého národa“ proběhlo, není podle něho myslitelná bez reformace; reformace je ovšem něco, co si Západ od Čechů vypůjčil, a touto cestou jen zaplatil, co nám dlužil. Naším liberálním politikům ovšem neuniklo, že to je u Masaryka velice osobně podbarvený výklad moderní humanity, a naši pozitivističtí historikové zase u Husa a Českých bratří nemohli nalézt ani stopy nějakého humanismu. Takové otázky zřejmě nepripouštějí žádnou ryze teoretickou odpověď, a z tohoto hlediska se tedy jednalo o fantazie. Musely by se řešit dějinnými činy, jimiž by se fakticky vzniknuvší společenská jednotka zapojila do universálnějšího dění, jež by jí mohlo dát víc než jen lokální význam.

Spolu s historiky jsme přesvědčeni, že českému problému lze porozumět jen v rámci evropského vývoje, zejména pozdně středověkého vývoje západní Evropy. V jisté paralele k politikům jsme přesvědčeni, že moderní češství nelze oddělit od společenského fenoménu vzestupu nižších vrstev a jisté nivelizace evropské společnosti od konce 18. století. Domníváme se také, že tento děj zasluhuje širší pozornost, neboť není ojedinělý, nýbrž je prototypem vytváření společnosti zdola, které se vyskytuje i jinde. Předtím ovládaná vrstva usiluje nejdříve o rovnoprávnost, pak o převahu a v omezeném rámci o rozhodující moc. V českém případě jde o první úspěšné řešení tohoto problému, který vzniká i jinde, například v Pobaltí, na Balkáně a do jisté míry dokonce i v současné Belgii. Češi jsou první evropskou společností tohoto typu, která to – v rámci tehdy možného – dovedla až k poměrně nezávislému státu, když se jí předtím po etapách podařilo vybudovat národní literaturu uměleckou i vědeckou, ne nevýznamné národní hospodářství, průmysl i techniku, vědecké a odborné školství atd. V tomto smyslu mají Češi přes svoji malost, ba dokonce právě kvůli ní, víc než jen lokální význam.

Přes tento zřejmý úspěch můžeme však češství patrně označit i za největší tragédii tohoto fenoménu společností budovaných zdola.

V okamžiku, kdy ruka už sahá po vytouženém cíli, nedostává se vnitřních sil, a zmíněná struktura společnosti na tom patrně má svůj podíl. Cílem následujících úvah bude to ozřejmit.

II. [Český vzmach. Od Karla Velikého do Karla IV.]

Co jsme v úvodu nazvali „českou velikostí“, nespadlo ovšem z nebe. Ke svému významu musela země teprve vystoupit, a právě tohoto děje si nyní všimneme. Protože to byl děj evropský, musíme vyjít z evropského kontextu.

Rozpad staré Římské říše, rozdělené sice na Západ a Východ, nicméně v ideji imperia stále ještě jednotné, měl kromě stále zdůrazňovaných, a přece sporných vnějších důvodů jeden rozhodující důvod vnitřní: odcizení obyvatelstva od ideje státu. Kolísání mezi despotickou zvůlí a vůlí k právnímu státu a nevěrohodnost nejvyšší světské moci, jež před problémy selhávala, byly příčinou tohoto odcizení, a bouřlivá náboženská vlna, jež v císařské době zaplavila starý svět (příčemž ta náboženství, jež mají budoucnost, jsou vesměs transcendentní, nadpozemská a mimozemská, což jednoznačně poukazuje na bezmoc pozemských mocí), čerpá velký díl své energie právě z něho. Myšlenka universální říše, nejvlastnější výtvar římského ducha, je však ve vědomí světa zapuštěna příliš hluboko, než aby mohla prostě zmizet. Bude nahrazena novou myšlenkou *sacri imperii*, jež pavlovským myšlenkám dává společensko-filosofický smysl. *Sacrum imperium* je světský útvar založený na pravém panství transcendentního světa, a jako takový nutně předpokládá vyřešení problému poměru mezi pozemskou a duchovní mocí, a tedy i rozlišení mezi nimi.

Mezi následníky Římské říše se tato myšlenka objevila ve třech verzích, jež vytvářejí napěťové pole jejich dějinně filosofického a politického myšlení. Nejstarší je zřejmě verze východořímská, jež byla základem už pro konstantinovské pokřesťanštění říše a jež také zachovávala největší kontinuitu s praxí Římské říše. Faktická moc, a to jak světská, tak duchovní, zůstala tu soustředěna v císařských rukou a duchovní oblast se nikdy neoddělila od státu, jehož zájmům měla poskytovat transcendentní podporu.

VI. [Zrod moderního nacionalismu]

Když výsledky Třicetileté války odsoudily Svatou říši římskou k bezmoci, co Habsburkům zbývalo, než zaokrouhlit a vybudovat své dědičné země? K tomu bylo nutno odrazit turecké nebezpečí, dobýt zpět a zajistit si Uhry a zároveň postavit hráz expanzi Francie, která se chystala zaujmout roli universálního evropského středu, jež dříve připadala Svaté říši. To také Habsburkové udělali, a sice z prostředků, které plynuly z dědičných zemí, především českých. Rozhodující vrstva českého stavovského státu, vysoká šlechta, se na konci Třicetileté války rozhodla pro Habsburky, protože si chtěla udržet kořist, jež jí připadla z konfiskací a z nuceného prodeje statků emigrantů; následovaly však dlouhé války, na Balkáně, na Rýně, v Nizozemí, které pohlcovaly obrovské peníze, a jenom české země, především Čechy, ale také Slezsko a Morava, byly s to vynášet daně. Zištná česká šlechta, jejíž zástupci většinou nevládli velkým politickým či myšlenkovým obzorem, přišla nyní zkrátka: stavovskému zastoupení zůstalo sice ještě právo povolovat daně, ale byl na ně vyvíjen stále větší tlak, aby zdaňování půdy, tehdy hospodářského prostředku *katexochén*, stále přesnějším soupisem katastru přecházelo do rukou centrální moci. Šlechta proti této tendenci bojovala jak mohla, ale stále více ustupovala. Přímé i nepřímé a také zvláštní kontribuce rostly tak, že v posledních letech vlády Karla VI. byla už nespokojenost v Čechách všeobecná a přispěla ke krizi, kterou procházel český stát na počátku vlády Marie Terezie. (Ani odtržení Slezska by nebylo pravděpodobně možné, kdyby pruská moc, vyrostlá koncem 17. století, jež proti Habsburkům nesla na východ protestantismus a osvícenství, nebyla přijímána jako spása.)³¹⁵

Bohatství, které česká a moravská šlechta ještě vedle císařského dvora dokázala vytěžit z rodné hroudy, nicméně stačilo, aby se země pokryla sítí krásných kostelů, poutních míst, zámků a aby se z ní stalo jedno z center osobité pozdně barokní architektury; jména Dienzenhofer

³¹⁵ Při překladu zde oproti německému rukopisu vynecháváme dva odstavce, jejichž obsah se zcela kryje s tím, co bylo v předcházející kapitole převzato z Pekaře, a s referátem o svatořečení Jana Nepomuckého. (Pozn. vyd.)

a Santini jsou zde doma, ale také vídenští mistři jako Hildebrand nebo Fischer z Erlachu se na tomto díle podíleli. Pozoruhodné je také barokní malířství a již v 17. století se s Michnou a jemu podobnými začíná šířit také hudební kultura. Tyto Čechy byly sice provincie, stále však ještě ne poušť. Dokonce i domácí řeč měla ještě svou přitažlivost: je znám případ profesora právnické fakulty, který přišel od Rýna a v průběhu 18. století se počestil. Ale to byly přece jen výjimky. Rozhodující vrstvy, vysoká a střední šlechta a bohatí měšťané pilně používali němčinu nebo románské jazyky (jako Černínové na své diplomatické dráze).

Na podstatě věci to však nic nemění: z hlediska hlavního proudu evropského života se baroko, barokní habsburská říše i Čechy v jejím rámci ocitly na slepé koleji. Dominantním, strhujícím evropským proudem byla emancipace (od myšlenkových a životních forem středověku) a její nejnovější podobou bylo tehdy osvícenství.

Prusko, od konce 17. století mocné, zvedlo prapor osvícenství o generaci dřív než habsburské země. Nezátíženo tradicemi, mělo to také lehčí: začínalo od počátku, kdežto habsburské dědictví muselo ze starých historických organismů teprve vytvářet jednotný moderní stát. K těmto organismům patřily Čechy a české země, Uhry a dědičné země rakouské.

Česká šlechta, jejíž povinností mělo být hájit české státní právo, nebyla ovšem po restrukturalizaci v důsledku Třicetileté války něčeho takového schopna. Ve století absolutismu nepřišla s jedinou významnější politickou iniciativou. Jinak tomu bylo v Uhrách, kde šlechta bohatě využívala také možnosti opřít se o nepřátele Habsburků. Obě nejvýznamnější skupiny zemí habsburské držby se však ohlížely na svou dlouhou historickou minulost.

Karlem VI. vymřel habsburský dům a jeho nástupcem se stal dům habsbursko-lotrinský. Když se Marii Terezii podařilo udržet jádro jejího dědictví, ač ztratila bohaté Slezsko, chopila se rozhodně úkolu proměnit tento zbytek v *jediný* moderní stát. Josef II. v tom pokračoval, opustil však navíc protireformaci jako duchovní základ své říše a otevřel doširoka dveře osvícenství. Duchovní snahy českého tradicionalismu tak ztratily půdu pod nohama. Nový stát už nechtěl uznávat historické organismy a jejich duchovní náplň. Čechy, Morava, zbytek Slezska a rakouské dědičné země stály v rámci monarchie jako „německé země“ proti uherským: první nárys pozdějšího dualismu, jak se uskutečnil v 19. století. Staré státní právo nebylo výslovně zrušeno,

ztratilo však jakoukoli možnost prakticky se projevit, zavedla se jednotná administrativa pro „německé země“, nebo se o ni přinejmenším usilovalo. Největší důsledek měl nový systém vzdělávání v souvislosti s novou organizací státu. Kromě triviálních škol na venkově bylo celé vyšší školství zamýšleno jako německé a takto též do značné míry prováděno. Sociální žebříček se proměnil v jazykový: dole v největší části českých zemí český, nahoře německý. Český živel tak ztratil perspektivu. Zdálo se, že tento duchovně zastaralý živel bez přístupu k modernímu vzdělání, sociálně omezený na bezprávné rolnické vrstvy a ve městech většinou na nezámožné obyvatelstvo, bez vyhlídek na vzestup, musí padnout za oběť osvícenství nastupujícímu v německém jazykovém rouchu a jeho nejmocnějšímu faktoru, samovládnému absolutistickému státu.

Tu se však stala pozoruhodná věc. Úkol vytvořit jednotný moderní stát řešila podunajská monarchie až do posledního dechu, nikdy ho však nevyřešila. Bylo to zčásti dáno povahou emancipace, jejímž průkopníkem se stal sám absolutní stát, když za své přijal osvícenské zásady obecného blaha, rovnosti před zákonem, racionální účelnosti, svobodného podnikání a obchodu. Obrovský čin zrušení nevolnictví, jímž největší část obyvatelstva dostala právně svobodné postavení, a zdanění panské půdy, dosud daní zproštěné – to byly velké kroky na cestě k rovnosti; svoboda pohybu, možnost podle volného uvážení založit rodinu a poskytnout dětem vzdělání – zase na cestě k volnosti. Rolníci získali sebevědomí; přirozeně chtěli také sociální vzestup, zde však naráželi na jazykovou bariéru. Ta totiž nepůsobila v zamýšleném směru, nýbrž dosavadní společnost se na ní rozštěpila. Tradiční hierarchie a stavovské rozvrstvení jednotu společnosti nevykloučovaly, nýbrž předpokládaly: páni potřebovali sluhy. Naopak společnost rovných se štěpí tam, kde se rovnosti postaví do cesty překážka: zde to byla jazyková bariéra. Emancipovaný člověk nechce být jen právně a hospodářsky svobodný (rolník je nyní vlastníkem své půdy a může se uživit vlastními silami, což je základ každé konkrétní svobody), nýbrž chce žít jako člověk, který mluví svým jazykem a vyrostl v jisté tradici historického uvědomění. Tuto okolnost osvícenství a absolutismus nepředvíдалy. V nové, zdola vznikající společnosti rovných to jistě nebyly nároky zcela vědomé. Byla tu však intelektuální vrstva, sice tenká a velmi rozmanitého sociálního ražení (jako šlechtici, měšťané, zčásti už také selští synci, např. Josef Jungmann, od jehož narození uplyne letos 200

let,³¹⁶ otec českého nacionalismu), jež se starala, aby se toto vědomí vyostřovalo a získávalo myšlenkový podklad, založený na moderních představách o podstatě národa.

Češi jsou od osvícenství novým národem v tom smyslu, že na rozdíl od staré, jednotné a jazykově celkem indiferentní hierarchické české společnosti tvoří novou společnost rovných, která se vymezuje *mateřským jazykem*. Je to společnost osvobozených sluhů. Ti se však neosvobodili sami, k tomu by bylo třeba revolučního činu. *Byli osvobozeni* rozhodnutím panovníka; smýšleli daleko méně radikálně než jejich osvoboditel – panovník sám. Starali se o svůj prospěch, byli však v jádru konzervativní, neboť tradice, jež je k češství vázala, byla původně s osvícenstvím v protikladu. Myšlenka nadchnout se pro všeobecný, byrokraticky propracovaný centralistický stát a obětovat mu svou konkrétní podstatu jim byla cizí. Tento stát však představoval novou, moderní obecnou hodnotu, jako jí ve středověku a v době barokní bylo křesťanství. Kdo se k ní nepřihlásil, tomu zůstalo jen to zvláštní. Moderní obecnost však měla jednu chybu: fakticky ničím obecným nebyla, protože neexistoval universální stát, ale jen jednotlivé státy. Středověká obecnost byla vybudována nad všemi jazykovými, kulturními a regionálními partikularismy jako něco vyššího, co je spojovalo a překlenovalo. Moderní obecnost chtěla nivelizovat. Kde však lidé zůstali v zásadě konzervativní i jakožto emancipovaní, muselo pro ně to zvláštní nabývat na významu, být skutečností, kdežto pro obecné neviděli důvod, aby hnuli prstem.

Moderní nacionalismus se mi vůbec zdá být jakýmsi přežitkem a pozůstatkem minulosti. Když se ztratila klenba středověkého křesťanství, zůstalo to, co překlenovala: zvláštnosti, národnost, roztržitost jazyků a tradic. A protože lidé nic vyššího neznali, pokusili se z toho, v čem byli zvyklí žít, udělat konkrétní orgán, ba přímo zdroj lidskosti. Je skutečně pravda, že ve faktické nahodilosti jsme doma a nemůžeme bez ní žít; ale jak se potom setkávat s druhými, existuje-li jen jednotlivé a nahodilé, nebo je-li jen ono tím, co je nám všem společné?

V podunajské monarchii se tyto evropské „přežitky“ koncentrovaly. Marie Terezie měla v jistém smyslu pravdu, když hájila barokní uni-

³¹⁶ Z tohoto údaje vyrozumíváme, že přinejmenším tato část pojednání byla napsána v roce 1973. (Pozn. vyd.)

myšlenky den abstrak

Co jsou Češi?

versalismus a protireformační katolictví proti osvícenskému universalismu Josefa II. a nechtěla se ho vzdát. V něm totiž jako princip stále ještě byl prapor universální monarchie, založené na šlechtickém a církevním křesťanství, bylo zde cosi nadempirického, na čem se bylo možno sjednotit, co představovalo tehdy ještě živou společenskou sílu. Vyměnit to za nejistotu racionálně technického rozumu se zdálo být velkým rizikem. Zrušit historické státní organismy – jistě, ale samo založení se nesmí ponechat na kolísavém lidském rozumu. Smýšlení panovníckého domu od té doby kolísalo mezi pozicemi matky a syna, a nedovedlo se rozhodnout. A tradicionalismy, jež bylo třeba sjednotit, to byly jednotlivé národnosti: německá, česká, maďarská, polská, rumunská, chorvatská... Pro němčinu jako státní řeč jistě mluvily rozumné důvody, bylo to však nejen racionální požitko, nýbrž zároveň i jedna z tradic, jež ty ostatní provokovala, a zvláště když osvícenství opadlo, musela se stát prvkem poručnickování jedněch nad druhými. Tak pomohlo osvícenství samo vyvolat těžkosti, které se nakonec pro státníky monarchie ukázaly jako neřešitelné.

VFR Jazykový nacionalismus, který se všude prosazoval společně s romantismem, našel ve střední a východní Evropě klasickou půdu. Na evropském západě tomu bylo jinak: ve Francii byl například jazyk podřízen státu a řídil se podle něho. V Rakousku však žily národy, které své vlastní státní útvary ztrátily, a přesto trvaly jako národy: Češi, Poláci, a nakolik byly v josefinské době součástí jednotné monarchie Uhry (i později v době Metternichově), také Maďaři. A nyní k tomu přistoupil specifický moment slovanství. Také slovanství, stejně jako jazyková definice národa, pochází od Herdera, který přece žil v Rusku a pokusil se vymezit „slovanské národy“. V monarchii z tohoto hlediska žily slovanské a neslovanské národy. Odtud pak vznikl protiklad slovanský – neslovanský, a převedeno do oblasti praktické politiky: slovanský – protislovanský. Bylo pak přirozené, že se jistě národy staly nositeli slovanství a jiné protislovanství. Zdá se, že nositeli protislovanství nebyli zpočátku Němci z monarchie, kteří se jimi teprve postupně stávali v obavách z úspěchů rakouských Slovanů, ale od samého počátku jimi byli Maďaři. Slovanství se pokoušeli založit a vybudovat především Češi a také někteří Slováci.

Co je to tedy proces tzv. národního obrození, viděno sociologicky? Z jedné stavovsky rozvrstvené společnosti, do značné míry jazykově indiferentní, vznikla společnost rozvrstvená podle vztahu k ústřední

státní moci. Za horní vrstvu se pokládala vrstva mluvící německy, kdežto v českých oblastech zůstala dolní vrstva určena slovanskou řečí. Z toho pak povstaly dvě samostatné společnosti, odlišující se navzájem podle jazyka jako hlavního znaku národnosti; jejich vnitřní rozvrstvení, jako v moderní měšťanské společnosti vůbec, bylo vymezeno ekonomicky. Českou mluvící společnost měla širokou základnu, její horní vrstvou byla „intelligence“, ale chyběla jí bohatá obchodní a průmyslová buržoazie i šlechta (jejíž jednotliví příslušníci se k ní sice hlásili, měli tu však vlastně jen funkci intelektuálů). Podnětem k vytvoření této nové společnosti, tedy nového národa, byla (pozitivně) osvícenská emancipace a (negativně) osvícenský centralismus; k tomu v ideologické oblasti přistoupily myšlenky preromantické (Rousseau, Herder) a pak romantické (Jahn, Arndt aj.). Historici tento proces dělí na několik etap: Pekař vidí výchozí bod v barokním vlastenectví protireformačních horlivců, pak podle něho přichází etapa osvícenství, kdy se čeština (a slovanské jazyky vůbec) stávají předmětem bádání, převážně v německé řeči. Následuje etapa romantická, nadšená pro jazyk a vymezující se jeho užíváním. To rozhodující a nové však není samo užívání jazyka, nýbrž vytvoření uzavřené, jazykově vymezené společnosti, která se ve všech svých funkcích, duchovní i politické, hospodářské i organizátorské, cítí jako samostatná jednotka a chce jí také být. Jistěže to tato česká společnost neměla lehké: prostředky k samostatnosti musela získat a uspořít ze svého skrovného vlastnictví, ze své rolnické a maloburžoazní podstaty, protože jinak jako dědictví nedostala nic, ani duchovně (její tradice jsou zastaralé), ani materiálně.

Na pomoc jí přichází nejdříve romantika. Ta měla v Rakousku v době napoleonských válek z pochopitelných důvodů i oficiální podporu: Rakousko přece bylo páteří všech koalic proti Napoleonovi a nejméně se přičinilo o zlomení francouzské hegemonie v Evropě, nakonec přirozeně v alianci s Ruskem. Katolické veličiny jenské romantiky našly ve Vídni dočasné útočiště, z politických důvodů se pěstovalo všechno lidové a národní – a právě z toho těžila nově a v bolestech se rodící česká společnost i její mladá literatura. Tři velcí protestanti, Slováci z Uher (nebo tam vzdělaní) – Šafařík, Kollár a Moravan Palacký, vnášejí do českých poměrů, utvářených josefinismem, nového ducha; Kollár a Šafařík studovali po osvobozeneckých válkách v Jeně, svému důvěrnému příteli Palackému snad téhož ducha zprostředkoval Šafařík. Kollár přeložil Herderův ruský zážitek zpět do slovanského jazyka a založil na

Kollár
 J) něm myšlenku „slovanské vzájemnosti“, která se sice původně týkala jen oblasti duchovní, byla však už těhotná i politickými důsledky. Uvnitř Rakouska znamenalo slovanství především: zde nejsme malí, tvoříme přece většinu obyvatelstva. A mimo Rakousko: jsme velcí, existuje obrovská slovanská říše, která dnes hraje v Evropě rozhodující roli, a v budoucnu by měla hrát ještě větší. V Kollárových očích bylo všecko slovanské, celé Německo až k Labi, celá severní Itálie. Sepsal fantastickou knihu o staré slovanské Itálii,³¹⁷ napsal rozsáhlou báseň,³¹⁸ jakési putování po slovanském světě, jako je Dantova báseň putování světem křesťanským, a její v hexametrech psaný prolog je jen básnický převod kapitoly o Slovanech z Herderových *Idejí*.³¹⁹ Také Palacký se chtěl původně stát básníkem a napsat epos o událostech roku 1812, tedy jakousi „Vojnu a mír“.

Šafaříkovo hlavní dílo *Slovanské starožitnosti*³²⁰ je vědecký výklad všech zmínek o Slovanech u antických a byzantských autorů a chtělo představit Slovanů jako třetí element, spoluutvářející evropskou skutečnost od samého vzniku. Palacký se později stal vlasteneckým historikem. Přijal Bolzanovu myšlenku probouzet české sebevědomí poukazem na velké duchovní činy předků, jenže Bolzano měl nejspíš na mysli časy Karla IV., kdežto Palacký především husitství, jehož význam pro vlast i pro svět objevil. Možná, ba určitě je vykládal zkresleně, nicméně tu postihl nejvýznamnější projev české velikosti a vytvořil velmi ctižádostivou konstrukci o významu dějin Čech pro novodobou Evropu. Že uvedené duchovní události a tendence spoluurčovaly pak také oblast politickou, když nadešla její hodina, je samozřejmé.

³¹⁷ Srv. J. Kollár, *Staroitalia slavjanská aneb objevy a důkazy živlů slavských v zeměpisu, v dějinách a v bájesloví, zvláště v řeči a v literatuře nejdávnejších vlaských a sousedních kmenů, z kterých zřejmo, že mezi prvotními osadníky a obyvateli této krajiny i Slavjané nad jiné četnější byli*, Vídeň 1853; též, *Tabule k Staroitalii slavjanské*, Vídeň 1853. (Pozn. vyd.)

³¹⁸ J. Kolár, *Slávy dcera*, Pešť 1824, 1832, 1845 (Vídeň 1852). (Pozn. vyd.)

³¹⁹ J. G. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784–1791); český výbor in: *Týž, Vývoj lidskosti*, vybral a přel. J. Patočka, Praha 1941. (Pozn. vyd.)

³²⁰ P. J. Šafařík, *Slovanské starožitnosti*, Praha 1837. (Pozn. vyd.)

Je tedy pochopitelné, že zastánci slovanství museli zaujímat vůči Rakousku zcela jiné stanovisko než Němci a Maďaři. Rakouští Němci viděli v monarchii vedoucí sílu německého Bundu, moderního nástupce dřívější Říše; Maďaři neměli ve své tradici žádnou vazbu ani na Říši, ani na její nástupce, a chtěli chránit především svoji nezávislost, svůj vlastní stát. Naopak pro Čechy bylo především důležité, aby se Rakousko stahovalo z německého prostoru a aby se v podunajské monarchii začala uplatňovat slovanská většina obyvatelstva. Příležitost k uplatnění takového politického postoje nastala přirozeně až po březnu 1848, po Metternichově pádu a po zhroucení dosavadního absolutismu, který žádné národní a lidové agitaci nepřál. V roce 1848 se však ukázalo, že mezitím dozrály národní plody josefinských reforem, osvobození rolnictva a hospodářského liberalismu, a že pokročilá společenská diferenciacie českého světa se už mohla projevit i politicky.

Pro intelektuály, kteří se museli stát politiky (jako např. Palacký), byla hlavní politická linie jasná: žádné volby do Frankfurtu, protože s německým Bundem nemá naše země, jejíž státoprávní vztahy k Říši jejím zánikem zcela zanikly (jak bylo při této příležitosti výslovně zdůrazněno), nic společného. Dynastii je třeba přesvědčit, že její záchrana a opora je slovanská část obyvatelstva; z toho pak vyplýval konzervativní postoj, který Palacký do konce života důsledně zastával (a za nějž se mu posmíval Marx).

Maďaři naopak šli cestou radikálního tlaku na monarchii, usilovali o obnovení samostatného uherského státu a brzy po Vídni zahájili revoluci. Vídeňská revoluce byla národní a liberální: Pillersdorfova vláda ustoupila jejímu tlaku, konstituce, kterou v březnu vydala, obsahovala první výslovné popření samostatné české státnosti a schvalovala volby do Frankfurtu. Zatímco si tedy Maďaři vydobyli svobodu, a to ve shodě s vídeňskými liberály, a získali sympatie celé liberální světové veřejnosti, přišli Češi zkrátka. Jejich hlavní tendence nebyla radikální, nýbrž počítala spíše s tím, že tísněná dynastie ocení jejich loajalitu. Proti všenněmeckým snahám postavili v červenci v Praze slovanský sjezd. Byla tu ovšem i malá skupina radikálních demokratů, kteří chtěli po maďarském vzoru prosadit národní aspirace násilím. Sáhli ke zbraním, stavěli barikády a byli jako první povstalecká skupina v Rakousku potlačeni Windischgrätzovým vojskem. Tím ovšem slovanský sjezd pozbyl politického smyslu a první politická zkouška moderního češství skončila neúspěšně. Že Maďaři na svém historickém území s nemaďarskými ná-

rody (Slováky, Rumuny, Chorvaty) jednali krajně neliberálně, liberální svět zcela ignoroval, dokonce jistým právem, protože Slované byli pro něj reakcionáři. Pak se ovšem stalo, že Windischgrätz byl s Vídní hotov ještě v roce 1848 a panovnický dům už nemusel brát žádný ohled na svolaný parlament, který jednal nejdříve ve Vídni a pak v Kroměříži. Na české národní požadavky tak vůbec nedošlo, kdežto s Maďary si monarchie poradit *nedovedla* a musela povolat ruskou pomoc, jež sice maďarský odpor zlomila, potvrdila však Maďarům správnost jejich protislovanské politiky a dala směrnicí pro budoucí chování: bezohledně se vypořádat s jinými národnostmi v Uhrách, než Rusko dokáže uplatnit svou mohutnou váhu v Evropě.

Když se roku 1849 vrátil absolutismus, bylo tedy čekání na novou příležitost v Čechách úplně jiné než v Uhrách. Zejména po protiruském postoji Rakouska v krymské válce mohli Maďaři počítat s tím, že jejich protislovanské tendence budou jednou oceněny také v druhé části státu, kdežto české spoléhání na Slovanstvo uvnitř i vně monarchie byla spíše utopie, neopřena o žádnou skutečnost v moderním vývoji Evropy ani ve slovanském světě, zejména ne v Rusku. Ale událostmi roku 1848 se základní společensko-politické poměry v Čechách přece jen ozřejmily, česká a německá společnost se definovaly a nastoupily svůj samostatný vývoj. Když pak v roce 1859 nová konstituční vláda vystřídala absolutismus, Maďaři ihned odmítli oktrojovanou ústavu, jakkoli pro ně daleko příznivější než to, co nabízela Čechům, a po dvou letech ji zrušili.

Rakouská porážka ve válce s Pruskem přinesla brzy nato obrát k dualismu, který se stal skutečností v roce 1867. Zřejmě právě pokroky českého živlu v období 1859–1867 naklonily rozhodující vídeňské kruhy myšlenku dualismu, jenž měl v uherské části monarchie zajistit nadvládu Němcům, v uherské Maďarům. V Praze a ve většině českých měst se totiž začala pozvolna ukazovat česká převaha, rozvíjelo se sokolské hnutí, tisk a jeho vliv se již nedal potlačit, politický život se diferencoval a zčásti radikalizoval v národním smyslu. To všecko se nastoupenou cestou dualismu dalo držet v šachu. Jenže Maďaři dále stupňovali požadavky a snažili se uskutečnit svůj program s absolutní bezohledností a důsledností. Vzali do rukou zejména zahraniční politiku celé monarchie, především po roce 1871; německo-rakouské spojení z roku 1879 bylo dílem ministerského předsedy Julia Andrassyho, jmenovaného v roce 1871. V roce 1875 vyhlásil Koloman Tisza,

tehdejší uherský ministr vnitra, že v Uhrách neexistuje žádný slovenský národ, zrušil všechny slovenské organizace, zabavil jejich majetek a zahájil perzekuci slovenských veřejných osobností. V Uhrách se stalo pro Slováky skutečností to, o čem se marně snažil josefinismus v Čechách – jazyková hranice se stala bariérou sociálního vzestupu. Do roku 1918 neměli Slováci v Uhrách jedinou veřejnou vyšší školu, jediné gymnázium, a dokonce i církev se stala nástrojem maďarizace.

Češi se ze svých nezdarů naučili taktice bojovat o drobnosti. Ze zdánlivě liberální konstituce z roku 1867 vytěžili, co se vytěžít dalo: ústavu vykládali jako uznání českého státního práva, v roce 1880 vybojovali rovnoprávnost české řeči s němčinou v úředním styku v Čechách, prosadili zřízení české vysoké školy technické a pak rozdělení university na českou a německou. To byla závažná duchovní událost, protože od té doby se všechna odvětví vědy *musela* pěstovat česky, takže jazykový program romantiků se tak uskutečnil v období pozitivismu. Pak přišel boj o výlučné jazykové právo aspoň na části českého území, obývané převážně Čechy. Tento požadavek však stále mařily německé obstrukce – zkrátka v houževnatém boji o každou píď půdy se zápasilo o to, aby se Čech nemusel cítit občanem druhého řádu. Plně se to neprosadilo nikdy. Vláda se pokoušela odvést pozornost k sociálním a hospodářským otázkám, od roku 1908 existovalo v Rakousku všeobecné rovné hlasovací právo – ale česko-německé vyrovnání se nepodařilo ani v Čechách, ani v rakouské části monarchie.

To vše je třeba mít na paměti, posuzujeme-li hospodářské a kulturní dění. Čeští Němci na tom byli od osvícenství lépe, měli podporu ústředních míst, a později cítili jako silnou oporu úspěchy Německé říše. Duchovně mohli navazovat na úspěchy obrovské světové kultury. Jejich píle, vysoká kulturní úroveň i houževnatost jim umožnila vykonat mimořádné dílo ve výstavbě průmyslu, ve zdravotnictví, v dopravě. Špatná kvalita zemědělské půdy jim nebyla na překážku, u Mostu a Duchcova byla vydatná uhelná ložiska, v Liberci vzorná textilní výroba, v Jablonci se uskutečnila chytrá myšlenka bižuterie a konečně tu byly tehdy tak proslulé západočeské lázně. Pracovní síla, pokud přicházela z českého území, podléhala lehce germanizaci. Avšak brzy se i zde houževnatě bojovalo za ochranu české národnosti a všude v sudetském prostoru zůstaly značné české menšiny. Čechům kapitalistický rozvoj nijak nepřál, ale už v 90. letech byly i některé velké průmyslové podniky v českých rukou a blahobyt rostl. V roce 1911 měli Češi v bankách

a spořitelných přes 2 miliardy korun úspor (Německo mělo v téže době jen ve spořitelných přes 18 miliard, celé Rakousko 6,3 miliardy); roku 1912 měly české banky 245 milionů základního kapitálu a částku 2,6 miliard v hlavní bilanci. Roku 1890 založili Češi z vlastních prostředků Akademii věd a umění, financovanou bohatým architektem,³²¹ který stavěl po celé monarchii nemocnice, úřední budovy atd. Dávno před válkou měla Praha strojírný, které byly v českých rukou. Na svou dobu značný hospodářský vzestup se mohl měřit s hospodářským vzestupem domácích Němců.

A čím žila duchovně tato společnost, která se musela takto soustřeďovat na nejbližší cíle, na denní chléb a na výhled na zítřek? Odkud čerpala sílu k tomuto úmornému, málo úspěšnému a stále namáhavému životu? To nebyla půda pro samostatný rozlet myšlenek, pro umění rozvíjející se v čistém empyreu ducha. To by byl každý její příslušník pociťoval jako něco nereálného, co se nesrovnává se strukturou společnosti a s její podstatou, jako čistě individualistický únik z jejího rámce. A duchovní kultura musí žít, musí se realizovat v komunikaci tvůrců s publikem. Tím je dán jistý rys této duchovní kultury: je to kultura pro osvobozené sluhy, kteří se teprve učí usilovat o větší svobodu a o vlastní rozvoj. Je to tedy kultura výchovná a pro lid, obrací se k této společnosti, a vůbec ne k „člověku“ nebo „lidstvu“.

Na druhé straně česká kultura ví, že takové „obrácení se k lidstvu“ existuje, a protože její konečný cíl je vyrovnat se jiným, nemůže připustit, že by jí toto poslední, velké, absolutní a žádným účelem nezkalené, zůstalo nepřístupné. Kdysi už toho dosáhla a jednou toho dosáhne znovu, neboť minulost ukazuje, že to není jen prázdná možnost. Je tedy tato kultura upsána historismu, zvláště mýtotvornému, z dějin a dějinných mýtů čerpá své naděje a v chápání dějin kolísá mezi mytizací a někdy dokonce přehnaným kritikem, který pak zase, a často u téhož člověka, přeskočí do nového mýtu...

Po celé století jsme neměli jediného významného katolického teologa, a co je ještě důležitější, žádného významnějšího náboženského člověka: u nás se totiž všecko točí kolem věcí světských, kolem snahy udržet si a získat trochu více místa na slunci. Filosofii jsme si opatrovali, když bylo třeba, u pozdních hegelianů a herbartovců. Jediný ori-

³²¹ Josef Hlávka (1831–1908), architekt, stavitel a nejvýznamnější český mecenáš věd a umění. (Pozn. vyd.)

ginální duch, ne hloubkou myšlenek, ale vědomím svého mravního poslání a smyslem pro opravdové, naléhavé problémy, byl Masaryk; on k nám zavedl pozitivismus a sociologii, on upozornil na Marxe v době, kdy s ním v akademickém světě nakládali jako s vědeckou mrtvolou. Masaryk přemýšlel o českém obrození a o Palackého filosofii dějin a pokoušel se ji opakovat. Psal o Rusku a Evropě, dělal politiku z vyššího hlediska a z nehlubšího přesvědčení přispěl k rozbití Rakouska po tom, co dlouhá léta pracoval na jeho demokratizaci a federalizaci a co se ze zkušenosti vlastní i jiných (např. ministerského předsedy Körbera) přesvědčil, že je to marné. To byl tedy výjimečný zjev, zcela mimo akademickou šablonu, ale také zcela izolovaný. Ani po něm však nezůstala jediná nová spekulativní myšlenka.

Teď mohu ocitovat, jak toto téma shrnuje známý historik české literatury, Arne Novák, v příslušném svazku *Československé vlastivědy*:

Literatura česká – nejstarší ze svých slovanských sester kromě církevního písemnictví staroslověnského – nedošla přes své úctyhodné stáří šesti století a přes svůj znamenitý kvantitativní rozsah v Evropě oně pozornosti, na niž si mohla činiti nárok; zůstává v této věci daleko i za písemnictvím polským. [...]

Od samých začátků jejího vývoje oslabuje dvojí omezení význam a důležitost české literatury a brání jejímu pronikání na světové forum; historik ví ovšem, že právě tyto překážky plynou ze samých životních podmínek národního celku. Ve starších dobách jest to obmezení náboženské, v nedávné minulosti zúžující tendence nacionální – dvě síly, které u jiných národů podnítily díla světového dosahu, ale u Čechů bylo jich použito způsobem tak zvláštním, že si podmanily literaturu přímo k nevolnické služebnosti. [...] Tento nacionalismus, ačkoliv jest prodšen ohněm tvůrčího a obětavého idealismu, svádí literaturu často k praktickému utilitářství a tím znamená její nesporné zúžení, mnohdy stupňované v provincialismus. Z ideového pokladu evropského se vyběrají jenom ty myšlenky, kterou mohou působiti blahodárně na rozvoj národního tělesa a stupňovati jeho vitalitu; z námětů a látek se dává přednost těm, jež mohou posílit národní energii, upevniti víru v sebe sama, rozvíti v entusiasmus lásku k půdě, ke kmenové původnosti, k národnímu jazyku a k velké minulosti; básnická forma se občas přizpůsobuje oněm slohovým útvarům, které právem či omylem platí za výraz národní svébytnosti, zvláště útvarům lidové poesie. [...]

Ve službách myšlenky národnostní stál po dlouhou dobu český historismus, jež možno bez nadsázky označiti jako jednu z nejmocnějších sil vzdělanosti národní. [...]

Literární bilance českého nacionalismu, o jehož politických zásluhách a úspěších nelze pochybovati, není skvělá. [...] Snad to zavínil příliš praktický sklon českého ducha, snad i přílišná převaha utilitářských zřetelů nad obecnými ideovými koncepcemi v národě celkem ne-filosofickém. Jenom výjimkou a ojediněle zazněly i v českém básnictví tyto motivy (obecné tragiky ve zvláštním osudu národa), pro něž romantická koncepce života poskytuje pravý rámec: pozdní messiánská lyrika Nerudova nebo rozryvná tragika dvou autobiografických románů Zeyerových, před nimiž ani Čech ani cizinec nemůže stanouti bez hlubokého otřesu lidského a uměleckého [...].³²²

Komentuji: Daleko dřív než tito básníci vyslovil již tuto myšlenku a tyto pocity Němec – vlastně Žid – Moritz Hartmann ve svých Českých elegiích (*Böhmische Elegien*, vyšly ve 40. letech minulého století v Lipsku). Zde se mluví o utrpení národa, „jemuž ukradli jeho největší čin a který svůj život prodlužoval zradou otcovského dědictví. Jeho bolest nikdo neoplakává jako bolest Polska, ačkoli Bílá hora je horší než pád Varšavy, neboť po Bílé hoře vypukla noc horší než Sibiř“.³²³

Stejně uvede v podiv poznání, že národ, který tak naléhavě a důsledně, po celé století prohlašoval zachování své jazykové a politické svébytnosti za požadavek práva lidského i božského, dovedl v literatuře dosti málo vytěžit ze své povahové, zvykové a mravní osobitosti. Podařilo se mu to svrchovanou měrou v hudbě.³²⁴

³²² A. Novák, *Dějiny českého písemnictví*, 1. vydání in: *Československá vlastivěda*, sv. VII: *Písemnictví*, Praha 1933, str. 7–10; 3. vyd., Praha 1994, str. 7–12. (Pozn. vyd.)

³²³ M. Hartmann, *Böhmische Elegien* (v rámci básnické sbírky *Kelch und Schwert*, Leipzig 1845), in: *Gesammelte Werke*, Stuttgart 1974, sv. 1, str. 58 a 60; česky in: *Týž, Kalich a meč*, přel. K. Hartmann, Praha 1935, str. 28 a 32. (Pozn. vyd.)

³²⁴ A. Novák, cit. d., 1. vyd.: str. 10; 3. vyd.: str. 12 n. (Pozn. vyd.)

Komentuji: Také zde je vidět stejné zábrany; národní mýty jsou ve Smetanových operách i v jeho cyklu *Má vlast* brzdou, stejně jako u Dvořáka. Jen tam, kde spontánní nadání tento krunýř prorazilo, třeba ve Smetanově *Prodané nevěstě* nebo ve *Slovanských tancích* a v komorní hudbě Dvořákově, vzniklo něco platného. To však znamená: Češi dosud projevíli slabé básnické nadání. V téže době, kdy jsme měli bratry Čapky a Durycha, měli naši Němci spisovatele, jako je Kafka, Rilke, Werfel aj.

[...] ale ani v básnictví, ani v umění výtvarném nebylo v Čechách dostatečně pamatováno na napomenutí Jana Nerudy, že jsou „do básnictví světového přijímání jen ti, kdož přicházejí v kroji svém osobitým, řekněme národním“ – hlavně v románu a dramate působí český život [...] poněkud bezbarvě. Čestnou výjimku tu tvoří obrazy selského venkova [...]; zůstává zásluhou německé romantiky, ruského slavjanofilství a vědeckého národopisu, že českým spisovatelům otvíraly postupně zraky pro tento charakteristický svět, jehož přední zpodobitelé, romantik Holeček a realista Teréza Nováková, jsou hodni stejné evropské pozornosti, jako se dostalo jejich sourodým vrstevníkům, Selmě Lagerlöfové a W. Reymontovi. [...]

Dodali-li čeští romanopisci [...] jenom nepatrný odstín k uniformě běžného průměru evropského, [...] nelze chloubě české literatury, lyrickému básnictví, upříti silného zdaru při hledání osobitosti výrazové [...]. Zvláště jedna větev básnická, stále živá od romantiky až do našich dnů, vydala zde květy, jejichž barvu, tvar i vůni rozezná esteticky vzdělaný pozorovatel rázem od ostatní soudobé tvorby evropské; jména jako Čelakovský a Erben, Neruda a Sládek, Bezruč, Dyk a Wolker znamenají již málem stoletou tradici. Tito lyrikové, po případě baladisté, pohrdají stejně živlem dekorativním jako řečnickým, bez nichž se románská lyrika sotva kdy obejde, ale nekladou hlavní důraz ani na výhradní prvek melodický, který jest duší lyriky německé a ruské; gnomická stručnost a epigramatická sporost jejich výrazu zdá se býti důkazem, že rozum poněkud nedůvěřivý a stále nakloněný ke kritičnosti opatrně bdí nad výlevy citovosti [...]. Tento princip jest namnoze odvozen a vypořádan z lidové písně [...].

Avšak tento princip [...] není v české lyrice jediný, ba, podléhá dočasně zásadě právě protilehlé, převzaté z poesie cizí, nejprve antické a klasicistické německé, později z básnictví francouzského [...], která

vydatně užívá prvku dekorativního a řečnického, směřuje k nadosobní objektivitě, podřizuje citovost kázni myšlenky – k čemu v začátcích novočeské poesie učinil smělý a neobratný náběh Jan Kollár, to s širokou básnickou inteligencí a s jedinečným darem formy proměnil v důslednou soustavu Jaroslav Vrchlický a posléze využítkoval Otakar Březina s krajní uměleckou kázní pro nejvyšší pomysly českého ducha.³²⁵

Bylo by možno ještě dodat, že i do české epiky od Máchy (1810–1836) po Zeyera (1841–1901) silně prolíná lyrika a baladická a elegická prvky jsou v ní velmi rozšířeny; také zde je však rétoricko-dekorativní protějšek, který představuje například Svatopluk Čech (1846–1908). Čechova tvorba je hodně určována českým historismem, je to veršovaná paralela k široce založeným historickým románům Aloise Jiráska, jehož rozsáhlá tvorba přenesla dějinné koncepce Palackého do širokých vrstev (s jistým zpovrchněním hlavních myšlenek), ale zahrnuje také novočeské dění, „obrození“ a kroniku užší severočeské domoviny.

Mácha, Neruda, Vrchlický, Zeyer, Sládek jsou nejvýznamnější básnická jména našeho 19. století. Mácha vytvořil českou básnickou řeč a pronikl hluboko do lidské podstaty, kde spolu rozmlouvají bytí a nicota, čas a věčnost, vina a svědomí.³²⁶ Zeyer je velkým evokátorem novoromanticky pojatých „obnovených obrazů“, mytizovaných dějinných světů, mezi nimi i světa českého. Vrchlický je tvůrčí vulkán, který chtěl všecko zpracovat, všecko prožít, všecko reprodukovat, a tu a tam, skoro mimochodem, vyslovil i něco úžasné osobního. Pro moderní české básnictví vytvořil jazykový základ, který se po něm musel ovšem ještě předestilovat a pročistit.

O hudbě nepotřebuji a ani nemohu mluvit. Že také ona trpěla pod tlakem historismu, mytické sebestylizace a národní účelnosti, to jsem již připomenul, a je jasné, že právě tam, kde chtěla být monumentální, „blízká lidu“ anebo kde chtěla „sloužit životu“, číhala na ni nebezpečí, jímž jenom zřídka dokázala nepodlehnout.

Ještě je třeba dodat pár závěrečných poznámek, aby obraz češství v předvečer prvního světového konfliktu byl aspoň trochu srozumitelný.

³²⁵ A. Novák, cit. d., 1. vyd.: str. 10 n.; 3. vyd.: str. 13 n. (Pozn. vyd.)

³²⁶ Srv. J. Patočka, *Čas, věčnost a časovost v Máchově díle*, in: *SS-4/UC-I*, str. 359–388. (Pozn. vyd.)

1. Tlak historismu, tlak mytického. Mluvil jsem už o tom, jak se před úkolem konfrontace s hlubinami ducha uhýbalo tvrzením, že jsme je kdysi v dávné minulosti měli. Tím jsme si vytvářeli falešné sebevědomí. Nejen falešné *Rukopisy*, které měly dokládat rozkvět hrdinské epiky ve 13. století a vysoce kulturní obraz státního života v 9. století, ale i jejich ochotné přijetí jak ve vědě, tak v umění, jsou projevy tohoto uhýbání. Tak vznikala v celé duchovní tvorbě obrovská *lež*, falešná monumentalita, potlačování kritického ducha, na nějž si na druhé straně češství přece velmi často dělalo nároky (viz výše Novákův výrok o jednom ze směrů české lyriky).

Masarykův požadavek *realismu* se stavěl proti *historismu* a ovšem také proti této mytizaci dějin. Jak těžké však bylo s tím vším se rozejít, ukázal Pekař na Masarykovi samém, který realismus sice proklamoval a organizoval boj proti falešným *Rukopisům*, ale obnovením dějinné koncepce Palackého sám vytvářel nový mýtus, a kromě toho nezůstal neovlivněn jistými stránkami odmítaných *Rukopisů*. Na Pekařovi samém je pak možno opět ukázat, že jeho pojetí českých dějin, jejichž kontinuitu má ukazovat starost o udržení národa, pochází zase vlastně z romantického pramene jazykově vymezené národnosti. Tak bylo těžké při vši dobré vůli ke kritičnosti zbavit se tradičních motivů. Byli jsme a dosud jsme uprostřed nich, a i v marxistickém hávu se zase setkáváme se starými problémy.

2. Je-li naše myšlenka o sociologické restrukturační jako podstatě národního „obrození“ správná, pak je falešné nejen Masarykovo pojetí tohoto procesu (jako moderního pokračování české reformace, popř. ideálů Českých bratří), ale i pojetí Pekařovo, podle něhož je třeba hledat jeho počátek v době baroka a v barokním katolickém vlastenectví. Vždyť tento patriotismus náleží do období před restrukturační, která byla zahájena opatřeními osvícenského absolutismu. Restrukturační vychází z principů osvícenství, neprobíhá však *podle* nich, nýbrž musela se vyrovnat s tradicí, kterou ještě posílily preromantické a romantické motivy. Protože osvícenství bylo v Rakousku brzy po Francouzské revoluci odtroubeno a později se proti němu dokonce bojovalo, uskutečnila se už zahájená restrukturační spíš podle těchto pozdějších principů, tzn. v duchu jazykového nacionalismu.

3. Slovanství Čechů v Rakousku nebyl žádný panslavismus, zvlášť ne u významnějších duchů. Už slavný novinář Karel Havlíček (1821–1856) hodnotil Rusko, které poznal z vlastní zkušenosti, velmi kritič-

ky, a T. G. Masaryk byl vůbec odpůrcem oficiálního Ruska své doby a žádnému slovanství nepřál. Právě proto se odvrátil i od svého nejdřív nade vše uctívaného Dostojevského. Slovanství českých politiků znalo utopickou povahu panslavistických snů, zajímalo se především o poměry v Rakousku a zaměřovalo se na slovanské národy monarchie, u Masaryka například hlavně na Jihoslovany. Nelze však popřít, že v širokých vrstvách obyvatelstva byla rozšířena jakási neurčitě panslavistická nálada, podobně jako u našich sudetských Němců myšlenka všenečmecká. Jako poslední východisko, kdyby byl tlak monarchie nesnesitelný, se uvažovalo i o možnosti opřít se o Rusko. V tomto smyslu putoval jinak protirusky zaměřený Palacký (odmítavý dopis do Frankfurtu!)³²⁷ po zavedení dualismu do Moskvy a razil heslo: „Byli jsme před Rakouskem, budeme i po něm.“ Ale také tato nálada bezprostředně před První světovou válkou téměř pominula.

VII. [Samostatný stát]

Maďarská koncepce uspořádání monarchie byla realistická, dokud se mohla opírat o politickou konstelaci, v níž hlavní roli hrál Berlín a zaručoval trvalý *status quo*. Jakmile se však hlavního města Německé říše zmocnila navzdory soustavě spojenectví panika, že je obklíčeno kruhem nepřátelských sil a že jde vstříc budoucnosti druhého řádu, nepodaří-li se z toho kruhu včas uniknout, začalo být všechno nejisté. Proto musíme považovat za hodnověrné tvrzení, že odpovědní maďarští politici, jako ministerský předseda Tisza, byli proti válce, která by zochybnila vše, čeho Maďaři od roku 1867 dosáhli. Když k ní však došlo, účastnili se Maďaři energicky světového zápolení.

Česká strana, které naopak taková událost nabídlá víc než pouhou příležitost, nebyla na ni vůbec připravena. Češi nejen neměli žádné zahraničně politické zkušenosti, neměli k nim totiž na rozdíl od Maďarů přístup, ale neměli ani žádná spojení a opory v zahraničí, na Západě ani na Východě. Nicméně šance zajistit si politickou akci doma i v za-

³²⁷ Otevřený dopis F. Palackého z 11. dubna 1848, známý pod názvem *Psalni do Frankfurtu*, byl otištěn německy in: *Constitutionelles Blatt aus Böhmen*, 13. 4. 1848; česky in: *Národní noviny*, 15. a 18. 4. 1848. (Pozn. vyd.)

hraničí při novém uspořádání věcí příznivější postavení než to, které petrifikovala ústava z roku 1867, byla už při vypuknutí války zhlédnuta a zpočátku váhavě, později však, když se válka protahovala a naděje na úspěch centrálních mocností mizely, stále energičtěji sledována. Masaryk, v roce 1914 poslanec rakouského říšského sněmu, mohl bez obtíží zajet do neutrálního Švýcarska, kde se informoval a navázal kontakty, a později, již s potížemi, mohl ještě vycestovat, ale už se nemohl vrátit zpátky. Zpočátku tu byly dvě koncepce zahraniční akce, ruská a západní. Vlivem válečných okolností se prosadila západní, kterou zastával Masaryk. Prvním hlavním cílem bylo postavit ze zahraničních Čechů a pak také z českých zajatců vojenskou jednotku proti centrálním mocnostem, a především pro to získat schválení spojenců (to byla zvláště pro Rusko velmi choulostivá věc, nejen proto, že to bylo proti uznávaným zásadám mezinárodního práva, ale také proto, že Rusko mohlo očekávat odvetná opatření). Čeští zajatci však byli především v Rusku, a to ve velkém množství. Rusko schválilo nejdříve pouze vytvoření oddílů z Čechů usazených v Rusku, teprve po Únorové revoluci roku 1917 došlo k rozsáhlému formování českého vojska, které se potom zúčastnilo Brusilovovy ofenzivy v roce 1917. Akční možnosti tohoto vojska však ohrozila Říjnová revoluce; bylo prohlášeno za část spojenecké armády na Západě, a když se Sověty chystaly české jednotky na německý nátlak odzbrojit, obsadily tyto jednotky celou sibiřskou magistrálu a držely ji po jistou dobu proti Rudé armádě, čímž bránily transportu německých a rakouských zajatců zpět do vlasti (a na frontu). Na těchto akcích založili pak vůdcové zahraničního odboje svůj nárok vůči spojencům na uznání jako zahraniční vláda a tohoto uznání v posledních měsících války dosáhli. (Sibiřskou armádu dopravily po válce spojenecké lodi zpět do vlasti.) Kdyby byl měl v roce 1917 nový císař Karel odvahu uzavřít separátní mír, jak o tom uvažoval, mohl snad monarchii zachránit; ta by pak pravděpodobně musela být od základu reorganizována ve smyslu převahy slovanské části obyvatelstva, tedy ve smyslu starých tendencí české politiky. Karel však zůstal na půli cesty a po ztroskotání německé jarní ofenzivy z roku 1918 bylo už pozdě.

Masaryk, jehož autorita vůči ostatním českým politikům těmito událostmi nesmírně vzrostla, se pak stal prakticky doživotním prezidentem státu (odstoupil pro stáří v roce 1935 a už v roce 1937 zemřel). On a jeho dlouholetý válečný sekretář Beneš měli v meziválečném období

mimořádné postavení, přičemž došlo k neblahému *qui pro quo*. Masaryk byl statečný, rozhodný, po zralém uvážení důsledně a zásadově jednající muž, potud výjimečný zvláště v našich malých poměrech. Beneš byl ctižádostivý, pilný, mnohomluvný průměr.

Masaryk jistě viděl těžkosti nové situace jak v Dunajské kotlině, tak v Evropě, snažil se s Uhry vyjít, ale neuspěl. Vyrovnání se sousedy bylo také po rozbití monarchie obtížnější než dřív. Byl to totiž mimo jiné i problém sociální; všichni naši sousedé, Němci, Maďari, Poláci, byli ve značné míře ještě tradičně vrchnostensky ne-li organizováni, tedy aspoň naladěni. Kdyby byla Výmarská republika skutečnou občanskou demokracií, nebylo by se mohlo tak brzy prosadit staré spojení plutokracie s vojenskou hierarchií, jak se fakticky stalo. Ještě zřetelnější to bylo v Horthyho Maďarsku, kde po Károlyiho pokusu a dočasném sociálním převratu Bély Kuna vznikla restaurativní vláda šlechty, a také v Polsku přinejmenším od Piłsudského vládl militaristický panský klub. Češi byli od počátku ve faktické izolaci jak ve střední Evropě, tak také v širších souvislostech evropských. Byli tehdy totiž jedinou skutečně zdola nahoru vybudovanou společností, v podstatě maloburžoazní. Tak tomu nebylo u nikoho ze sousedů. Také mezinárodně byl nový stát nucen opírat se o ctižádostivou, ale málo reálnou francouzskou politiku; Anglie se totiž nechtěla na pevnině angažovat, zvláště ne kvůli Čechům. A v tehdejší osvobozené jásotu se přehlédlo, že dokonce i ve vítězných státech se válka brzy začala pokládat za katastrofu, a vůbec ne za nový počátek, jak tomu bylo u nás, přinejmenším v širokých kruzích. Vztah k Sovětskému svazu byl napjatý a napětí se brzy přeneslo dovnitř státu, protože dělnictvo se radikalizovalo a od roku 1920 jsme měli mohutnou komunistickou stranu. Sociální demokracie, která se u nás začala stávat největší politickou organizací, se rozštěpila, aby nepodlehla jako celek levicovému radikalismu. K tomu přišly potíže se Slováky, jimž byla za války slíbena autonomie, kdežto po válce, aby se proti jiným menšinám udržela „československá“ převaha, byl uplatňován pražský centralismus.

Masaryk vykládal světovou válku jako konflikt mezi tradičními „theokratickými“ režimy, založenými v zásadě na přežitých metafyzických principech středověku, a režimy moderně demokratickými. Tři monarchie „z boží milosti“ po válce zmizely a na jejich místě vznikly lidové režimy. Také evropská krize moderního subjektivismu v protikladu proti tradičnímu objektivismu byla podle Masaryka vyřešena ve

prospěch umírněného subjektivismu. Tato filosofie světové války³²⁸ byla spíše konejšení vnořujících se starostí než vážný sociologický výklad. Vždyť princip „z boží milosti“ byl už dávno pouze výrazem pro trvajících sociální struktury, které tu však z větší části zůstávaly i dál, a brzy se také ukázalo, že válka sice vyvolala světovou revoluci, ale ta s ní vůbec neskončila.

Široké kruhy českého obyvatelstva chápaly výsledek války a vznik samostatné republiky jako splnění svých *národních* přání, jako realizaci odvěkého programu, který vytyčilo již „obrození“, usilující o paritu s ostatními partnery v Evropě. Tento nacionalistický výklad (a to ve smyslu tradičního jazykového nacionalismu) se stal státu osudným. Znásilňoval jak domácí Němce, tak také Slováky ve jménu pojetí, jež je z jejich hlediska odsuzovalo k služebnému postavení v cizích zájmech. Slováci si přece vytvořili svou vlastní spisovnou řeč již v minulém století a nepovažovali ji rozhodně za český dialekt: z jazykově nacionálního hlediska byla tedy jejich opozice důsledná. Stát měl 13 milionů obyvatel, z toho dva a půl milionu Němců a více než tři miliony Slováků, o Polácích na Těšínsku a o silné maďarské menšině na Slovensku nemluvě. Od roku 1924 se začal hýbat v Itálii fašismus a místo principu „z boží milosti“ přišla ke slovu totalita. Itálie se snažila uchytit ve střední Evropě podporou Rakouska a Maďarska. Od roku 1927 nastoupil Sovětský svaz cestu „výstavby socialismu v jedné zemi“, která přinesla Stalinovu diktaturu a vládnoucí postavení Sovětů uvnitř mezinárodního komunistického světa. Svět vypadal deset let po válce docela jinak, než jak ho představovala Masarykova filosofie války.

Jediný muž u nás viděl, že tento vývoj nabízí novému státu a jeho obyvatelstvu, především elementárně demokratickému češtví, velkou šanci, a ne jenom těžkosti a nebezpečí. Bohužel to byl jen filosof, a nikoli politik ve vlastním slova smyslu. Emanuel Rádl viděl jasně, že státu v tomto postavení se nabízí historická role a historický význam, ovšem bude-li vůle obětovat tradiční jazykový nacionalismus principiálně demokratickému pojetí. Mohlo vzniknout nikoli „druhé Švýcarsko“, ale středoevropský stát, který by stál na vlastních nohách a skýtal ochranu demokratickému duchu a demokraticky smýšlejícím

³²⁸ Srv. T. G. Masaryk, *Světová revoluce. Za války a ve válce. 1914–1918*, Praha 1925; též in: *Spisy TGM*, sv. 15, Praha 2005. (Pozn. vyd.)

lidem, stát, který by nebyl neutrální, ale naopak v tehdejších bojích o uspořádání života výslovně angažovaný na straně sociálně rozšířené demokracie. Podporovat takový stát by se ovšem vyplatilo všem občanům bez rozdílu. Tak Rádl vykládal Masarykovo učení, z velké části právem, a daleko tak překonal Pekařovu kritiku Masaryka. Pekař, vynikající v detailním historickém bádání, ale zcela bezradný vůči programatice státu, skončil v nejasných kompromisech s fašismu nakloněnými katolickými skupinami a s nacionalismem sudetských Němců, kteří byli nakloněni vzít jej pro jeho kritiku „Hradu“ do vleku. Třetí účastník diskuse o „smyslu českých dějin“, která byla v zásadě sporem o orientaci státu, a týkala se tedy více budoucnosti než minulosti, Zdeněk Nejedlý, muzikolog a historik hudby, doporučoval od roku 1920 spojení se světovým komunismem a se sovětským režimem, a jako jeden z prvních chtěl český nacionalismus převést do vod marxisticky přestylizované východní orientace.

Bylo jistě povinností Masarykova nástupce na prezidentském stolci zvolit mezi těmito směry, a pak podle toho konsekventně jednat. Musel ovšem počítat s danostmi parlamentního státu a sledovat také veřejné mínění, které jistě nebylo připraveno na tak radikální změnu myšlení. Ale hitlerovskému nebezpečí, které viselo ve vzduchu od roku 1933, bylo třeba se včas bránit také ideově, a že to bylo možné, dokazuje fakt, že německá sociální demokracie a zčásti také křesťansko-sociální strana zůstaly až do konce republiky věrné, vzdor obrovskému tlaku, jemuž byli Němci v naší zemi vystaveni ze strany hitlerovské a henleinovské propagandy. Rozhodující místa však nic radikálního nepodnikla, aby včas zarazila malichernou národnostní politiku, poručování ostatních národností, usidlování Čechů jako státních úředníků, četníků atd. v převážně německých oblastech – krátce pokračování boje o každou píď půdy, jemuž jsme byli zvyklí od dob Rakouska. Když po obsazení Porýní v roce 1936 Francie nic nepodnikla a Pilsudski jako první uzavřel s Hitlerem pakt o neútočení, když západní mocnosti pod dojmem německého zbrojení a také v naději, že ho bude použito proti Sovětům, zahájily ústup ze střední Evropy, bylo příliš pozdě, a každá koncese, učiněná například Runcimanově misi, se musela samozřejmě vykládat jako slabost.

Minulost našeho 19. století se nám tak stala za První republiky osudnou ve dvojnásobném smyslu: za prvé pokračováním nerevidovaného jazykového nacionalismu a jeho metod boje, za druhé přehlédnutím jedineč-

né historické šance, která se nabízela, šance dát češství opět opravdu velkou evropskou úlohu, a tím dokončit dílo českého osvobození. Protože Československo by jako stát důsledně domyšlené demokracie ve střední Evropě, s opravdovou důsledností také bráněný a až do krajnosti odhodlaný, mohlo hrát důstojnou roli uprostřed evropské krize, a mohlo dokonce i při neúspěchu a vojenské katastrofě shromáždit morální energii pro budoucnost, aby se v pozdější době nestalo pouhou hříčkou v rukou velkých sil poválečného období.

Myslím, že ve třicátých letech bylo úkolem muže, který se rád vydával za Masarykova dědice, vážně promyšlet tyto zásadní otázky a do krajnosti zastávat takové řešení, které by bylo aktuální verzí masarykovského, řekněme neoliberalně demokratického řešení. Tím byla podle mého mínění jedinečná rádlůvská doktrína, snad poněkud modifikovaná zřetelem k politickým realitám. Místo toho se Beneš nechal zaslepit denní realitou, fascinován rostoucí Henleinovou agitací, plně zaměstnán obranou proti Runcimanově misi a osnováním bezcenných paktů, které proti nám musily postavit i naše spojence z „Malé dohody“. Když přišla v Mnichově chvíle rozhodnutí, žalostně se zhroutil, místo aby v situaci rozeznal jedinečnou historickou příležitost. Generální štáb mu sdělil, že sice musíme podlehnout, půjdeme-li do toho sami, ale že se toho musíme navzdory všemu odvážit, a on to přesto vzdal. Morální páteř společnosti, připravené k boji, tak zlomil nejen pro daný okamžik, ale na dlouhou dobu, na celou válku a období po ní. Měla-li česká zahraniční akce během První světové války jistý rys velikosti a zajistila-li si tu vůle českých politiků ve světovém koncertu jisté postavení, které mohlo být východiskem nové velikosti, byly všechny tyto možnosti, především touto situací podmíněná možnost znovu získat velkou, aktuální historickou úlohu, propaseny, zmařeny a asi navždy pohřbeny.

Říkám, že obyvatelstvo bylo připraveno ke krajním obětem, že chtělo bojovat, třeba bez spojenců: prožil jsem to také (tehdy s hrůzou). Nebylo to ovšem na základě myšlenek, které jsem uvedl výše, ale spíše z pocitu národního a sociálního ohrožení, nacionalisté i komunisté se tu sešli ve společném hněvu a v energickém odmítání Mnichova. To je vedlejší, ale takové síly bylo přece třeba použít a zformovat je. Vyplývá však nejspíš právě z téhož zdroje, totiž ze sociální struktury české společnosti, že jen zřídka a jakoby náhodou plodí vůdčí osobnosti, schopné unést radikální riziko a břemeno obrovské odpovědnosti, od-

povědnosti za smrt a za život, zvláště jde-li o smrt a život snad milionů. Je možné, že by válka byla krátká, jak se později ukázalo, ale pak by ani oběti nebyly tak nadměrně veliké. Ani jeden z malých národů, které se v té době odvážily postavit gigantovi, nebyl úplně potřen, jak nejlépe dokazuje příklad Finska. Kdo se nebrání, dopadá špatně. Měli jsme během války na 300 000 obětí odporu, které zpravidla nebyly s to způsobit nacistům žádné značnější škody. Čte-li člověk zprávy o činnosti organizací odporu a o jejich „úspěších“, je mu smutno: nepoměr mezi počtem obětí a výsledky je křiklavý.

Rekl jsem už, že Masaryk byl postava docela jiného rázu než jeho nástupce. Od mládí bojovník, své společnosti a svému národu se vnutil silou důvodů a činů, nikoli popularitou, neservíroval lidem, co jim chutnalo. Rozhodování o válce a míru byl jistě ušetřen, zasáhl, když už tu válka byla. Ale nikdy, ani v nejtrpčím okamžiku se nevzdal. V roce 1900 se kampaní proti pověře rituální vraždy³²⁹ stal u fanaticky antisemitského publika tak nepopulárním, že se musel vzdát příprav k založení vlastní politické strany, že jeho přednášky na pražské fakultě děkan pro studentské demonstrace zastavil, že byl ze všech stran bojkotován. Pomýšlel sice na to, že přesídlí do Spojených států (jeho žena byla Američanka), ale byly z toho pak pouze dva přednáškové cykly v Americe o slovanských problémech a po jisté době pokračoval v kampani proti rituální vraždě. A prosadil se. Beneš byl naproti tomu slabý člověk, dobrý jako sekretář, nic víc. A na takového muže padlo rozhodování o budoucím morálním profilu českého národa – *musel* rozhodnout, a rozhodl pro malost. Nejspíš definitivně, protože v budoucím světě budou mít malí stále méně příležitostí jednat, a tedy také něco velkého na poli dějin případně vykonat.

Je tragikou moderního češství, že jeho snaha vybojovat si houževnatou vytrvalostí v boji zblízka rovnoprávnost s velkými, byla v okamžiku, kdy se k tomu nabízela neopakovatelná historická příležitost, selháním průměrného člověka a slabého politika, jemuž svěřilo svůj osud, zmařena – asi provždy.

Velké dějiny Čech měly svou malost, malé české dějiny naopak svou velikost. Malostí českých dějin byla politická omezenost šlechty, z níž pak plynula i hamiznost a nedostatek smyslu pro stát. Ale velikost

³²⁹ Srv. J. Patočka, *Masaryk v boji proti antisemitismu*, str. 33–112 tohoto svazku. (Pozn. vyd.)

českých dějin neztroskotala na této malosti, aspoň ne primárně, nýbrž na střetu dvojí velikosti. Expanzi Západu do východní Evropy, jak ji plánovali Přemyslovci a jak v ní pak pokračovali Lucemburkové, se postavil v husitských válkách do cesty boj za laické křesťanství, jenž pak pohltil většinu energie. Svévole šlechty, její neopatrnost a lehkomyšlnost donutila pak Habsburky tuto vzpurnou společnost restrukturovat.

Malé české dějiny usilovaly malými prostředky o velikost, malé prostředky se jim však staly osudnými: Češi si tak chtěli ušetřit námahu zásadního myšlení, kritickou revizi svých článků víry, ale také trpkou nutnost rozhodovat na život a na smrt, a ve skutečnosti se stali pouhým objektem politické hry jiných. V kapitole o sebevědomí ve *Fenomenologii ducha* Hegel ukazuje, že otrok, který má své sebevědomí v pánovi, vznikne tak, že přežije a chce přežít oťes strachu před smrtí. Viděno ve velkém je to totéž, co se s námi stalo v roce 1938, nikoli cizím diktátem, nýbrž vlastním podrobením podle Benešova rozhodnutí. Slabšímu, ale obranyschopnému nelze přece nic diktovat; je jeho věc, chce-li trpět a zemřít, anebo ne.

Zdá se mi tedy, že Češi, tito shora osvobození sluhové, propásli příležitost dodatečně a samostatně vybojovat svoji svobodu. Nevyužili procesu, v němž jak známo podle jedné slavné interpretace tkví Hege-lovo pojetí světových dějin: otrok získává pozvolna svobodu, kterou svým lpěním na životě ztratil, když povstane proti svému pánu a stává se současně opravdovým dělníkem a vojákem. V První světové válce jsme povstali proti svým pánům, ale když pak šlo o to uhájit tuto situaci proti znovu se zvedajícímu panství, bylo naší odpovědí selhání – ovšem neodpuštělnou vinou jednotlivcovou, protože společnost byla ve své většině k oběti připravena.

Duchovní život se za První republiky vzcházel; hospodářsky se dosáhlo značných úspěchů, pokračovalo budování průmyslu a jeden podnikatel dokonce navrhl, aby se plánovitě realizoval stát pro 40 milionů lidí,³³⁰ a vyjdeme-li z jeho předpokladů, nebyla to jistě utopie. Z hlediska kvality však duchovní oblast na vzestupu nebyla, právě naopak. Poslechněme si opět Arne Nováka, jak hodnotí literární žeň První republiky ve srovnání se starší dobou:

³³⁰ Srv. J. A. Baťa, *Budujme stát (pro 40 milionů lidí)*, Zlín 1937. (Pozn. vyd.)

V prvních dvou desetiletích obnovené státní samostatnosti československé, u jejíž kolébky, jako strážci politického svědomí, stáli také spisovatelé, nemá literatura onoho vůdčího postavení myšlenkového ani oné kulturní váhy, jakými se honosila na úsvitě národního obrození. Ač v ní sociální přestavbou přibýly nové společenské vrstvy produktivní, ač se usnadnil a zmnohonásobil duševní a umělecký styk s cizinou, poskytnutí plodné podněty [...], nemůže se přece slovesná přítomnost [...] měřiti ani s dobou lumírovskou (s dobou Vrchlického, Zeyera a Sládka) [...], ani s devadesátými lety [...]. Vývojové hodnocení českého písemnictví posledního půl druhého sta let poučuje, že prožíváme období odlivu, dočasného poklesu neb aspoň sbírání sil, přechodného úpadku tvořivých energií.³³¹

Něco podobného by bylo možno ukázat i v jiných duchovních oblastech. Jistou výjimkou je jazykověda s Pražským lingvistickým kroužkem a jeho strukturalistickou doktrínou, ovšem hlavní podněty zde většinou pocházely od Rusů usídlených v naší zemi a zemích sousedních.

Přítom bylo pražské kulturní prostředí neobyčejně příznivé rozvoji, kdyby se bylo postupovalo cílevědomě a energicky. V Praze byly dvě university, dvě vysoké školy technické, svobodná ukrajinská universita, velkoryse vybudovaný Francouzský institut, kde se člověk mohl seznámit se všemi veličinami Sorbonny a francouzského literárního života, aniž opustil Prahu. Totéž znamenala „Urania“ pro Němce, v mládí jsem tam ještě poslouchal přednášky starého Ostwalda a Ernsta Cassirera. Byl tu čilý divadelní život, také se dvěma konkurujícími centry, konaly se zde dva festivaly Společnosti pro soudobou hudbu a Schönbergova Společnosti pro provozování hudby měla po jistou dobu v Praze pobočku.

To vše a ještě mnoho jiného neslavně pohřbilo politické selhání. Musíme si bohužel znovu připomenout slova M. Hartmanna³³² o národě, který si prodloužil život zradou otcovského dědictví – a při tom zůstalo až do dnešního dne.

³³¹ A. Novák, cit. d., 1. vyd.: str. 208; 3. vyd.: str. 299 n. (Pozn. vyd.)

³³² M. Hartmann, cit. d., str. 58 a 60; český překlad: str. 28 a 32. (Pozn. vyd.)

Vzpomínka a zamyšlení o Rádlovi a Masarykovi

(K 100. výročí Rádlova narození)³³³

Uvědomil jsem si, že se hned tak někde nestalo, aby nějaký myslitel založil stát. To se stávalo, jak známo, v antice, ale v moderní době to není zvykem. Ovšem zajímavější je toto: je sice známo, že Masaryk nemá sám žádnou originální filosofickou myšlenku, ale to ještě neznamená, že není originální myslitel. A když si vezmete starou Rádlovu knížku *Úvahy vědecké a filosofické*, tak tam máte velice pozoruhodné postřehy o Masarykovi, nejlepší, jaké kdy byly udělány.³³⁴ Za prvé je tam Masaryk srovnáván s Nietzsche. Před světovou válkou! (Ty *Úvahy* jsou v souboru z roku 1914, ale jsou to články, které jsou starší.) A kromě toho se tam velice krásně píše o tom zvláštním způsobu Masarykově, že totiž svoje myšlenky nikdy nevykládal přímo, nýbrž oklikou přes výklad někoho jiného (jeho výklady vždy nebývají nějak zvlášť úchvatné nebo hluboké), ale že ta jeho hlediska mají vždycky nějaký smysl. A dále že má sice sklon k objektivitě, ale na druhé straně že okamžitě, když ho to chytne, skáče do svého výkladu a se svým subjektem se začne hádat, a – zkrátka a dobře – že u něho je takováto moderní kritická tendence, která se nechce pouštět do bezbřehé anebo uvolněné spekulace; že při tomto kriticismu moderním nikdy neopouš-

³³³ Z magnetofonového záznamu soukromého semináře (8. 11. 1974) přepsali a redakčně upravili Jiří Michálek a Tomáš Hermann. (Pozn. vyd.)

³³⁴ E. Rádl, *Úvahy vědecké a filosofické*, Praha 1914. Viz zejména studii *Masaryk a Nietzsche* (str. 98–128), která původně vyšla ve sborníku *T. G. Masarykovi k šedesátým narozeninám*, Praha 1910, str. 56–68. (Pozn. vyd.)